

ПОЛСКАТА СЕМАНТИЧКА СИНТАКСА

Во нашата научна средина веќе подолго време се развива и се работи по една современа теорија, позната во светски рамки, модерна и инспиративна. Тоа е теоријата на семантичка синтакса, од полска провиниенција, најпрвин систематски претставена во „Граматицата на современиот полски јазик – Синтакса“ (M. Grochowski, St. Karolak, Z. Topolińska, “Gramatyka współczesnego języka polskiego – Składnia”, PWN, Warszawa, 1984). Теоријата на нашата лингвистичка јавност ѝ ја донесе проф. З. Тополињска, која овде разви своја школа, и која модерните текови на лингвистичката мисла ги аплицира особено во анализата на македонските дијалектни системи.

Во овој труд ќе ги прикажеме карактеристиките на овој теориски пристап врз основа на „Граматицата на современиот полски јазик – Синтакса“, а првенствено делот насловен како „Синтакса на предикативните изрази“. Изработен е од страна на Ст. Каролак, но до основната теориска подлога врз којашто е изграден овој синтаксички опис се дошло врз основа на обемни дискусии меѓу авторите на „Граматицата“.

Описот на јазикот претставен во “Граматицата на современиот полски јазик” тргнува од значењето, од реченицата како минимална комуникативна единица (единица на семантичкото ниво на јазикот). Во зависност од комуникативната намера на говорителот и средствата со кои располага дадениот јазик, таа добива свој конкретен формален и гласовен облик во реченичен израз (единица на формално-синтаксичкото ниво на јазикот). Доследно на ваквиот теориски пристап, описот на современиот полски јазик во оваа “Грамматика...” поаѓа од синтаксата. “Граматицата на современиот полски јазик - Синтакса” се состои од три дела, три авторски целини:

1. “Синтакса на предикативните изрази”, чијшто автор е Стањислав Каролак;
2. “Синтакса на полипредикативните изрази”, во авторство на Мачеј Гроховски;
3. “Синтакса на именската група”, во авторство на Зузана Тополињска.

Генерирањето на правилни реченици, според овој синтаксички модел се врши на тој начин што најпрвин се генерираат семантичките структури. Применувајќи ги формално-синтаксичките правила, овие семантички структури добиваат правилни граматички форми и на крајот, со примена на правилата за линеаризација, тие правилно се подредуваат во времето (во говорен код) и во просторот (во пишан код).

Поаѓајќи од фактот дека со јазикот се пренесуваат значења што се однесуваат на одредени предмети од вонјазичната стварност, во “Синтаксата на предикативните изрази” се разликуваат аргументи и предикати. Термините “аргумент” и “предикат” се познати и во логичката традиција¹. Под терминот “аргумент”, се подразбира јазичен корелат на изделениот предмет (група предмети) од вонјазичната стварност. Тоа значи дека аргументи се всушност референцијалните содржини на јазичните изрази (оние содржини на јазичните изрази што се способни да укажуваат на одредени предмети или групи предмети). Јазични изрази што имаат само референцијална содржина се деиктички употребените показни заменки, личните заменки и сопствените имиња. Овие изрази се семантички примарни аргументи, или аргументи *sensu stricto*. Сите други јазични изрази што заземаат позиции на аргументи се деривирани аргументски изрази², настанати како резултат на транспозиција на предикативните изрази до позиција на аргументи, со помош на соодветни правила³. Поимите (значењата, својствата, релациите) што им се припишуваат

¹ Воопшто, во поимско-терминолошкиот апарат на “Граматицата на современиот полски јазик - Синтакса” забележливо е извесно надоврзување на полската школа на логичка анализа на јазикот, особено на логичката граматика на Ајдукевич.

² С. Каролак разликува два типа деривирани аргументски изрази т.е. два типа определени дескрипции: јазично целосни и јазично нецелосни. Целосно определени дескрипции се оние именски изрази (помалку или повеќе проширени) што како една од граматички определувачките компоненти содржат сопствено име: *претседателот на Република Македонија, авторот на “Македонска крвава свадба”* и сл. На нецелосно определените дескрипции самата јазична формализација не им обезбедува референцијална еднозначност и/или нивната референција се менува со промена на говорната ситуација. Меѓу нив, С. Каролак разликува ситуациски дескрипции *sensu stricto*, коишто еднозначно означуваат во определена ситуација (пр.: *Ке се најдеме кај фонтаната; Прашај го професорот* и сл.) и дескрипции еднозначно определени деиктички, коишто содржат и/или јазични корелати, еквиваленти на гест на покажување (пр.: *Дај ми ја таа тетратка; Не го облекувај тој фустан*).

³ Транспозицијата, според С. Каролак, претставува еден вид на механизам на синтаксичка деривација. Деривирани аргументски изрази, за разлика од примарните, исполнуваат услови во однос на синтаксичката дефиниција, но во однос на семантичката дефиниција за аргументи ги немаат сите особености. Понатаму, С. Каролак вели дека не секој предикативен израз може да се транспонира до деривиран аргументски израз. Се транспонираат оние предикативни изрази кои го исполнуваат условот за еднозначност (коишто експлицитно ги опишуваат својствата на индивидуалните предмети - поединечни или колективни, или односите што

на предметите се предикати. Предикати (единици на семантичкото ниво на јазикот) се на пример, значењата: *'интерес', 'срам', 'уч'*. Предикативни изрази (единици на формалното т.е. структуралното ниво на јазикот) се оние јазични изрази коишто, придружени од синтаксички оператори (изрази што носат дополнителни, граматички значења), можат да бидат конститутивни членови на реченичните изрази: *интересира, се интересира, интересен; се срами, срамежлив, срамежлива, срамно, срам; учи, учен, учење*. Во примерите: *Се интересирам за оваа книга; Оваа книга ме интересира; Оваа книга ми е интересна; Јана се срами; На Јана ѝ е срам; Јана е срамежлива; Стојан учи*, предикативни изрази се: *се интересирам, интересира, интересна, се срами, срам, срамежлива, учи*. Формите на помошниот глагол “сум”, што се конститутивни членови на реченичните изрази (третиот, петтиот и шестиот пример), претставуваат всушност синтаксички оператори. Тие им овозможуваат на показателите на предикативните содржини *интерес-* и *срам-* да функционираат во дадените синтаксички позиции. Од примерите може да се види и тоа дека комуникативната хиерархија на аргументите (нивната дијатеза) и нивниот морфолошки облик се во зависност од формата на предикативните изрази.

Предикатите, според своите семантички својства, отвораат позиции за аргументи т.е. предикативните изрази влегуваат со аргументските изрази во синтаксички врски. При тоа, семантиката на предикатот решава за изборот на семантичките особини на аргументите. Бројот на отворените позиции за аргументи и изборот на нивните семантички особини ја претставуваат семантичко-синтаксичката карактеристика на предикатот. Некои предикати отвораат позиции само за предметни аргументи, а други во позиција на аргументи импликуваат реченици (предикатско-аргументски структури). Предикатите од првиот тип се окарактеризирани како предикати од прв, а предикатите од вториот тип како предикати од повисок ред.

Структурите што настануваат како резултат на поврзувањето на предикатот со аргументите имплицирани од него, се нарекуваат предикатско-аргументски структури (ПАС). На формално ниво ним им одговараат

постојат меѓу нив и извесни поединечни или колективни, други предмети). Изразите што го исполнуваат овој услов, во терминологијата на С. Каролак се именуваат како “еднозначни определби” или како “целосно определени дескрипции”.

предикатско-аргументски изрази, составени од предикативен израз и јазични изрази во позиција на негови аргументи. Конститутивни членови на ПАС-и се предикатите. ПАС-и во чијшто состав влегуваат само примарни аргументи и предикати се основни ПАС-и. Тие се конститутивни делови на елементарните реченици (*zдания elementarne*). ПАС-и во кои еден од составните делови е деривиран се деривирани ПАС-и. Тие се составни делови на деривирани реченици (*zдания derywowane*).

Во “Синтаксата на предикативните изрази”, моделите на основни и деривирани ПАС-и се прикажуваат симболички. Симболите за предикати и соодветниот број на симболи за аргументи се поврзани во соодветни формули. Моделите што содржат информација само за бројот и семантичките особини на аргументите што ги импликува даден предикат се семантичко-синтаксички модели. Овие модели се добиваат со примена на правилата за формирање. Така на пример, предикатот *спи-* отвора позиција само за еден аргумент, со семантичка карактеристика ‘живо суштество’. Неговата семантичко-синтаксичка формула би била:

$$f(x_{anim}).$$

Симболот f означува предикат и тоа предикат од прв ред (што не импликува реченичен аргумент). Симболот x , со индекс *anim*. го означува првиот и единствен предметен аргумент со семантичка карактеристика ‘живо суштество’.

Слична формула би имал и предикатот *Француз (ин)-*:

$$f(x_{pers}).$$

Индексот *pers* покрај симболот за прв предметен аргумент означува дека овој предикат во позиција на аргумент импликува јазични изрази што означуваат лица.

Предикатите *чита-* и *разгледува-* имаат формула:

$$g(x_{pers}, y_{object}).$$

Симболот g означува двоаргументен предикат од прв ред, а со y се означува вториот предметен аргумент којшто во овој случај е предмет.

Предикатот *сопруг-* исто така импликува два предметни аргументи, а семантичката карактеристика и на вториот аргумент е ‘лице’. Неговата семантичко-синтаксичка формула би била:

$$g(x \text{ pers}, y \text{ pers}).$$

Предикатот *знае*- т.е. предикативниот израз *знае*, што претставува предикат од повисок ред, би ја имал следната семантичко-синтаксичка формула:

$$\varphi [x, f(x\dots n)].$$

Симболот φ означува предикат од повисок ред, а со симболите $f(x\dots n)$ се означува дека во позиција на (втор) аргумент на овој предикат може да се јави цела ПАС (реченица), како на пример: *Маја знае да свири на клавир; Бојан знае дека Маја знае да свири на клавир.*

Во јазичната практика, ретки се примерите кога во една реченица се реализираат сите аргументи што ги импликува предикатот. Непополнувањето на аргументските позиции може да биде задолжително или факултативно. Во ПАС-и со предикати од прв ред, факултативното непополнување на аргументските позиции настанува најчесто поради:

а) претходно споменување на аргументите во контекстот: *-Што прави Жарко? -Јаде чоколадо;*

б) акцентирање само на предикатската содржина (информацијата за аргументите е комуникациски ирелевантна): *-Што прави Жарко? -Јаде;*

в) ситуациска или емпириска очигледност на аргументите: *Јане пуши.*

Како посебен, се izdelува случајот кога во позиција на прв предметен аргумент се јавуваат директните учесници во комуникативниот акт (првото и второто лице). Во полскиот и во некои други јазици, меѓу кои и македонскиот, на синтаксички план позициите остануваат непополнети, бидејќи аргументот може да се идентификува морфолошки, преку личните форми на конститутивните членови на реченичните изрази - глаголите. Пример: *Утре ќе одам во село.*

Задолжително непополнување на аргументските позиции настанува поради формите на некои предикативни изрази: *Во тој ресторан добро се јаде.*

Наведените причини за непополнување на позициите за предметни аргументи во ПАС-и на предикатите од прв ред важат и за ПАС-и конституирани од предикати од повисок ред. Покрај предметниот, на површината на текстот може да не се реализира и реченичниот аргумент на овие предикати: делумно (само дел од неговата ПАС) или целосно. Причина за негово задолжително (делумно или целосно) нереализирање може да биде:

- а) формата на јадрениот (надредениот) предикат: *Јане е срамежлив*;
- б) формата на внатрешниот предикат (предикатот во реченицата-аргумент): *Се реши на женидба*;
- в) идентичност на еден од предметните аргументи на јадрениот предикат со еден од предметните аргументи на внатрешниот предикат: *Му реков на Горан да си оди дома*.

За да се означат овие ситуации од јазичната практика, во синтаксичкиот опис се воведуваат експликациски модели. Овие модели се добиваат од семантичко-синтаксичките со примена на правилата за редуциска трансформација. Тие ги одразуваат својствата на површинските структури. Можат да бидат полни - кога на површината се реализирани сите елементи на семантичко-синтаксичките модели и неполни - кога некој од елементите на семантичко-синтаксичките модели површински не е реализиран. Основните ПАС-и исполнуваат полни, а деривираниот неполни експликациски модели.

Во овие модели, на симболите: f, g, h итн. (што означуваат предикати од прв ред), за соодветните предикативни изрази им одговара симболот V ; а на симболот ϕ (што означува предикати од повисок ред) за соодветните предикативни изрази му одговара симболот W . Симболот C е симбол за јазични изрази во позиција на предметни аргументи. Факултативно непополнување на аргументските позиции се означува со O , а задолжително со \emptyset .

Примерите со непополнети аргументски позиции (примери за деривирани ПАС-и со предикати од прв и повисок ред) што ги наведовме погоре, би ги исполнувале следниве експликациски модели:

$$\text{Јаде чоколадо: } g(x_{anim}, y_{object}) \rightarrow V(O, C_2);$$

$$\text{Јаде: } g(x_{anim}, y_{object}) \rightarrow V(O, O);$$

$$\text{Јане пуши: } g(x_{pers}, y_{object}) \rightarrow V(C_1, O);$$

$$\text{Утре ќе одам во село: } g(x_{pers}, y_{locus}) \rightarrow V(O, C_2);$$

$$\text{Во тој ресторан добро се јаде: } g(x_{pers}, y_{object}) \rightarrow V(\emptyset, \emptyset);$$

$$\text{Јане е срамежлив: } \phi[x_{pers}, g(x_{pers}, y_{locus})] \rightarrow W[C_1, \emptyset(\emptyset, \emptyset)];$$

$$\text{Се реши на женидба: } \phi[x_{pers}, g(x_{pers}, y_{pers})] \rightarrow W[O, V(\emptyset, \emptyset)];$$

*Му реков на Горан да си оди дома: $\Phi [x_{pers}, y_{pers}, g(x_{pers}, y_{locus})] \rightarrow W$
 $[O, C_2, V(\emptyset, C_2)]$.*

Примери што ги исполнуваат полните експликациски модели би биле: *Жарко јаде чоколадо; Јане пуши цигари; Јас утре ќе одам во село; Во тој ресторан посетителите јадат добра храна; Јане се срами (Јане) да оди кај Маја; Јане реши (Јане) да се (о)жени со Маја; Јас му реков на Горан (Горан) да си оди дома.*

Трета и последна етапа во моделирањето на синтаксичкиот опис на С. Каролак е преминот од експликациски на формално-синтаксички модели. Преминот се врши со примена на правилата за формализација. Формално-синтаксичките модели содржат информација за морфолошката категоризација на елементите на експликациските модели и за типот на синтаксички оператори со коишто се врши нивно меѓусебно (интратекстуално) приспособување. Симболите во овие модели подредени се според правилата за линеаризација на јазикот (редоследот на симболите во моделите на С. Каролак е немаркиран од аспект на функционалната перспектива). Примери:

Јаде: $V(O, O) \rightarrow V_f$

Јане пуши: $V(C_1, O) \rightarrow N_s$ (независна именска група, во функција на субјект), V_f

Јаде чоколадо: $V(O, C_2) \rightarrow V_f N_{Od}$ (именска група директно зависна од лична глаголска форма, во функција на директен објект);

Се реши на женидба: $W [O, V(\emptyset, \emptyset)] \rightarrow V_f$ на N_{Op} (општозависна именска група, во функција на предлошки објект);

Жан е Французин: $V(C) \rightarrow N_s, V_f, N_P$ (предикативна именска група).

Сепак, ПАС претставува само една, иако основна, составна компонента на реченицата. Реченицата, покрај ПАС, содржи и модална, темпорална и локативна компонента.

Преку модалната компонента говорителот го изразува својот став за вистинитоста односно неистинитоста на предикатско-аргументската содржина (епистемична модалност) или изнесува своја проценка за степенот на веројатност на таа содржина (неасерторична модалност). Во исказните реченици

епистемичната модалност експлицитно не се изразува. Пример: *Јане спие Вистина е дека Јане спие*.

Неасерторичната модалност се изразува експлицитно: *Веројатно Јане спие; Сигурно Јане спие; Можеби Јане спие*.

Јазичните изрази со коишто се изразува модалната компонента на речениците С. Каролак ги смета за предикати, поточно за предикати од повисок ред.

Темпораланата компонента може да биде изразена преку темпоралната морфема што влегува во составот на личната глаголска форма или преку целата лична глаголска форма и преку прилошка определба за време. Во реченичните изрази: *Јованка е секогаш смирена; Тој одеше кај нив секоја недела*, показатели на темпоралната содржина се: *е + секогаш* и *-ше + секоја недела*.

Локативната компонента на реченицата се изразува со соодветни прилози и прилошки определби: *Петре ја чека Ана на автобуска станица; Надвор ми студи; Таму се чувствуваа особено пријатно*.

Во синтаксичкиот опис на С. Каролак разработени се само моделите на ПАС-и. Оваа редукција во описот произлегува од фактот што С. Каролак прилозите за начин, време и место, како и модалните предикати, ги смета за надредени т.е. предикати од повисок ред; а конструкциите на именски збор и предлог, во функција на прилошка определба, ги смета за реченични кондензации. Сепак, извесен број предикативни изрази како: *патува, оди, живее, се наоѓа*, со оглед на своите инхерентни својства, во втората позиција што ја отвораат импликуваат прилози или прилошки определби. Во овие случаи прилозите и/или прилошките определби влегуваат во составот на ПАС-и што ги градат предикатите од овој тип: Пример: *Скопје се наоѓа во Република Македонија*. Во реченичниот израз *Маја живее во Скопје*, конструкцијата *во Скопје* е во позиција на втор предметен аргумент на предикативниот израз *живее*. Истата конструкција, во примерот *Маја ја читаше таа книга во Скопје*, претставува кондензација на реченицата: 'додека беше во Скопје'.

Во теоријата за предикатско-аргументски структури на С. Каролак, како што се гледа, разликувањето на класични зборовни групи е ирелевантно. Во оваа теорија станува збор за синтаксички позиции (позиции на предикати и позиции на аргументи). Бидејќи примарни аргументи во јазикот има во

ограничен број, позициите за аргументи ги пополнуваат определени дескрипции⁴ (описи т.е прирекувања на претходно идентификувани предмети од стварноста). Тоа значи дека најголемиот дел од јазичните изрази се способни да се јават во позиција на предикати. За нивната синтаксичка позиција решава значи не нивната семантика, туку нивната функција во пропозицијата. Предикативната содржина на којашто говорителот ќе ѝ даде предност (предикативната содржина што ја конституира реченицата), ќе биде оформена како предикативен израз. Изборот на синтаксички оператори (термин што покрај традиционално сфатените граматички морфеме вклучува и декларативни сврзници, помошни глаголи и семантички празни глаголи) ќе зависи од формалните односи и од комуникативната хиерархија на значенските единици во соопштението. Изборот на синтаксички оператори, според С. Каролак е процес на формална акомодација (акомодацја) на изразите: еднонасочна или двонасочна.

Што се однесува до функционалната перспектива на реченицата, и во “Грамастиката на современиот полски јазик - Синтакса” се врши разликување на две компоненти: тема и рема. Тема - реченичната компонента за која нешто се соопштува; рема - реченичната компонента којашто нешто (ново) соопштува за темата. С. Каролак определбите за тема и рема ги доведува во тесна врска со определбите за аргумент и предикат: “Лесно е да се забележи, дека постои

⁴ Позициите што ги отвора предикатот ги заземаат освен примарни аргументски изрази (аргументи *sensu stricto*) и деривирани аргументски изрази (определени дескрипции), и предикативни изрази коишто определуваат многузначно и коишто С. Каролак ги нарекува неопределени дескрипции. Во полскиот јазик, неопределените дескрипции формално се идентични со нецелосно определените дескрипции, меѓутоа овие предикативни изрази не биваат определени ниту од контекстот, ниту од конситуацијата и со самото тоа не можат да вршат аргументска функција, не можат функционално да ги застапуваат своите аргументи. Неопределените дескрипции, според С. Каролак, во функционалната реченична перспектива не се јавуваат како тема. Тие претставуваат компонента на сложена рема (во којашто влегува и предикативниот израз што ја отвора позицијата што ја заземаат) или рематската функција ја вршат самостојно. Во јазиците со член, разликата ја сигнализира присуството на членот: определен (што ја придружува како целосно, така и нецелосно определената дескрипција) наспрема неопределен (што ја придружува неопределената дескрипција). Во примерот: “*СИ*” е шведска градежна фирма, изразот *шведска градежна фирма* е израз што определува многузначно и поради тоа, смета С. Каролак, во реченици со други предикати не може да го застапува својот аргумент - “*СИ*”. Во реченицата: “*СИ*” изгради хотел, изразот “*СИ*” е во функција на тема, а во речениците (*Некоја*) Шведска градежна фирма го изгради хотелот, и *Хотелот го изгради (некоја) шведска градежна фирма*, изразот (*некоја*) шведска градежна фирма е (дел) од рематската компонента. Како што се гледа и од примерите, македонскиот јазик спаѓа во јазиците во кои разликата помеѓу нецелосно определените и неопределените дескрипции ја сигнализираат членските морфеме (во случајов, и дополнителен сигнал: удвојување на определениот израз во функција на директен предмет со кратка форма на лична замена).

соодветство меѓу дефиницијата на темата и погоре формулираната семантичко-синтаксичка дефиниција на аргументот, како и соодветно меѓу дефиницијата на темата и предикатот” (“Грамматика...”: 31). Според С. Каролак, во речениците со еден аргумент (елементарни со едноаргументен предикат, или деривирани со повеќеаргументен предикат, но со непополнети позиции за останатите аргументи) тематско-ремаатското разграничување е многу јасно. Аргументот функционира како тема, а предикатот како рема. Пр.: *Андреј (Т) чита (Р); Иван (Т) е женет (Р)*. Посложена е ситуацијата кај елементарните реченици со повеќеаргументни предикати (во кои аргументските позиции се пополнети), бидејќи тука секој аргумент, независно од неговата формализација, може да биде тема. Пр.: *Иван (Т) ја сака Ана (Р); Ана (Т) ја сака Иван (Р)* - во соодветен контекст; *Иван (Т) се ожени со Ана (Р); Со Ана (Т) се ожени Иван (Р)* - во соодветен контекст. Надвор од контекст, најнеутрални, најприродни од аспект на функционалната перспектива се оние реченични изрази во кои темата е аргументски израз во номинативна (основна, независна) форма и во иницијална позиција. Еден повеќеаргументен предикат, релациски предикат (*predikat relасујну*), според С. Каролак, во јазиците може да биде претставен со низа предикативни изрази што се семантички исти, но во неутрална функционална реченична перспектива, како тема овозможуваат да функционираат различните аргументи на истата основна ПАС. Предикативните изрази од овој тип се во однос на конверзија, при што еден предикативен израз се смета за основен, а останатите за конверти на дадената релација. Симболички, конвертот на релацијата $g(x, y)$ би имал форма $g^{-1}(y, x)$, а при тоа линеаризацијата на аргументите во двата случаја би била неутрална. На пример, во однос на конверзија се следниве парови предикативни изрази: *учител и ученик; постар и помлад; надреден и подреден; дава и добива; (е) сопственик и (е) сопственост; има и припаѓа; сопруг и сопруга* и сл. Образувањето на пасивни реченици (пасивизацијата), С. Каролак го смета за најтипичен и најрегуларен начин на изведување на конвертивни од основни изрази. Со извлекувањето на еден од аргументите на повеќеаргументниот предикат како тема, останатите негови аргументи автоматски влегуваат во темата. Темата во овие реченици претставува сложена структура, настаната како резултат на апсорпција на некои аргументи од простиот предикат. Ваквата сложена структура С. Каролак ја

именува како сложен релациски предикат. Секој повеќеаргументен предикат може да биде основа за деривација на толку сложени релациски предикати, колку што аргументи импликува. Пр.: *жен- (се) со кого; жен- (се) кој; сака-кого; сака- кој; сакан- од кого; сакан- кој*. Како што се гледа од примерите, простите предикати можат да образуваат различни тематско-рематски структури (структури со различно подредување, хиерархизација на аргументите), и при тоа во зависност од изборот на формата на предикативниот израз, овие низи се неутрални или маркирани. Неутрални се следниве примери на предикатот што означува релација на поседување: *има- (нешто); (е) сопственик/ц- (на нешто); (е) сопственик- (на нешто); припаѓа- (некому); сопственост- (нечија)*, а маркирани се: *има- (кој); припаѓа- (што)*. Со оглед на тоа што простите предикати можат различно да ги подредуваат своите аргументи (нема еден строго зададен тематско-рематски поредок на аргументите), С. Каролак го изведува заклучокот дека основните ПАС-и во јазичниот систем не се подредени во овој однос. Моделите на основните ПАС-и се адекватни со тематско-рематските модели само тогаш, кога се конституирани од едноаргументен предикат. При тоа, аргументот е тема, а предикатот рема. Во останатите случаи: а) тема на реченицата се сите аргументи, а рема е самиот прост предикат или б) тема е еден од импликуваните аргументи или дел од нив, а рема е сложениот релациски предикат, деривиран од простиот. Во “Грамастиката на современиот полски јазик - Синтакса” најпрвин се опишани простите предикати, а потоа правилата за деривација на сложените релациски предикати од соодветните прости. С. Каролак го нагласува фактот дека моделите на основни ПАС-и не се во хиерархиски однос со тематско-рематските модели (со моделите на речениците). Моделите на основните ПАС-и се теориски конструкти (во нив не влегуваат ниту модалната, темпоралната ни локативната компонента), апстрахирани од тематско-рематските модели коишто од своја страна одговараат на реалните реченици. Задачата на основните ПАС-и, според С. Каролак е опис на можностите на синтаксичка деривација. Тие се сфаќаат како предкомуникативни структури од коишто допрва се образуваат комуникативните. При тоа, “аргументите се прифаќаат како компоненти што се во можност да функционираат како тема на реченицата, а предикатите како компоненти што не се во можност да функционираат како тема, туку само како рема. Такви се системските можности. Тие се реализираат на различен начин во

комуникативните структури (реченичните изрази) коишто претставуваат единствени реални јазични појави” (“Граматика...”: 35).

Би можеле да резимираме дека, заснована на логички традиции, поаѓајќи од значењето, полската теорија за семантичка синтакса пред сè води сметка за функционалниот (комуникативниот) аспект на јазикот. “Граматицата на современиот полски јазик - Синтакса” не е нормативна, ниту чисто дескриптивна граматика, туку како што самите автори велат *еден начин на размислување за јазикот*. Во оваа “Граматика...” е отсликан еден поглед на јазикот што отвора поинакви перспективи за јазична анализа и во најмала мера, поттикнува на размислување.

Проф. З. Тополињска врз основа на оваа теорија изврши јазична анализа и врз македонски јазичен материјал, поточно врз јужномакедонските говори од Корча до Драма⁵. За јазичната анализа што ја врши, проф. З. Тополињска вели: “Се работи за семантички ориентирана синтакса, т.е. за опис на операции коишто од пораката (т.е. од содржината на јазичното коминике, англ. message) водат кон нејзината по можност успешна формализација (оформување) на површината на текстот... Задачата на синтаксичкиот опис е да се претстават механизмите што - во определени општествени (говорни) ситуации - управуваат со изборот на јазичните средства кои ги изразуваат наведените семантички компоненти” (З. Тополињска, 1995: 5, 6).

З. Тополињска и овде, разликува реченици наспрема искази. Реченицата, според З. Тополињска е основна синтаксичка форма на исказот, кој од своја страна е минимално јазично коминике. Исказот ги содржи следните семантички компоненти (компоненти кои на разни начини меѓу себе можат да се преклопуваат и обусловуваат): главен (надреден) предикат, т.е. релација чие постоење е предмет на соодветната комуникација; аргументи имплицирани (т.е. задолжително барани) од страна на главниот предикат, т.е. термини на релацијата; темпорална детерминација; локална детерминација; модална информација (информација за ставот на говорителот спрема вистинитоста на соопштуваните содржини); прагматичка информација (информација за ситуационата, прагматичка мотивираност на соопштението).

⁵ З. Тополињска, „Македонските дијалекти во Егејска Македонија“ – книга 1, Синтакса, дел I, МАНУ, Скопје, 1995.

3. Тополињска зборува за основни наспрема сложени реченични конструкции. Основна реченична конструкција (ОРК) е синтаксичка конструкција што содржи, како конститутивен член, предикатски израз со финитна⁶ глаголска форма, а сложена реченична конструкција (СРК) е синтаксичка конструкција со конститутивен член - предикатски израз оформен како сврзник⁷. Содржината, карактеристична за паратактичните и екстензионалните сврзници може да биде формализирана и како глагол: *импликува, обусловува* и сл, при што треба да се одбележи и тоа дека употребата на сврзниците-предикати и соодветните предикати-глаголи е стилски разграничена. Од синтаксички аспект, ОРК задолжително содржи конститутивен член (КЧ) и факултативно-дополнителни членови (ДЧ-и). Конститутивен член на ОРК е еден предикатски израз (ПИ), кој, од своја страна, во својот состав може исто така да вклучува и дополнителен член. Како конститутивен член на предикатскиот израз се јавува финитна глаголска форма, а како дополнителен (во случаите кога го има) - именска синтагма и/или реченична конструкција односно, претставено со соодветните симболи:

ОРК → КЧ (ДЧ)

⁶ 3. Тополињска го употребува терминот финитна (глаголска форма), а не лична, за да го нагласи фактот дека под овој термин се подразбираат и т.н. безлични форми на глаголите: *се гледа, се знае* и сл.

⁷ Овде е значајно да се спомене дека рамките на простата (проширената) и сложената реченица во полската школа на семантичка синтакса не се поклопуваат со оние од традиционалната синтакса. Така, кај 3. Тополињска, декларативните и релативните зависносложени реченици не се обработуваат во рамките на сложената реченица, туку декларативните се обработуваат во рамките на основната реченична конструкција, како аргументи на предикатите од втор ред, а релативните во рамките на именската група (в. и во “Граматицата на современиот полски јазик - Синтакса”, делот: “Синтакса на именската група”, изработен од 3. Тополињска). Во делот “Синтакса на полипредикативните искази”, од “Граматицата на современиот полски јазик - Синтакса”, изработен од М. Гроховски, се разгледуваат сложените реченици коишто ги конституираат, според сфаќањето на полските семантичари, предикативни изрази оформени како сврзници (М. Гроховски во рамките на сложената реченица ги вклучува и речениците што ги конституираат декларативни и релативни сврзници). Посебно се разгледуваат и полипредикативните изрази што имаат форма на проста реченица, имено изразите што во својот состав содржат, покрај основен предикативен израз и неосновен. За неосновни предикативни изрази М. Гроховски ги смета именските групи и адвербијалните групи (според М. Гроховски, партикулно-прилошките изрази), во случаите кога не се импликувани од основниот предикативен израз во реченицата. Повеќето од овие неосновни предикативни изрази се поврзуваат директно со основните предикатско-аргументски изрази, но и со нивните компоненти. Иако синтаксичката позиција што ја заземаат неосновните предикативни изрази не ја отвора основниот предикатско-аргументски израз, граматичката форма на неосновниот предикативен израз може да биде обусловена од формата на еден од елементите на основниот предикатско-аргументски израз: *Бојан ја остави Маја во станот сама; Бојан ги остави децата во станот сами.* За 3. Тополињска речениците од овој тип претставуваат развиени прости реченици, а овие, според М. Гроховски “неосновни предикативни изрази” претставуваат реченични трансформи, т.е. начини на вградување на реченична содржина во друга реченица.

КЧ → ПИ

ПИ → КЧ (ДЧ)

КЧ_{ПИ} → В_Ф

ДЧ_{ПИ} → [∅, ИС_П, РК_П]

при што, симболот В_Ф означува финитна глаголска форма; симболите КЧ_{ПИ} и ДЧ_{ПИ} ги означуваат конститутивниот и дополнителниот член на предикатскиот израз; ∅ - синтаксичка нула; симболите ИС_П и РК_П соодветно - именска синтагма, т.е. реченична конструкција како дел од предикатскиот израз; → 'се реализира како...', (...) - 'може, но не мора да се појави', [...] - 'и/или'.

Дополнителен член, т.е. дополнителни членови на ОРК, ако ги има, можат да бидат: конотирана именска синтагма од страна на предикатскиот израз, конотирана реченична конструкција од страна на предикатскиот израз и прилошка синтагма во функција на модификатор на пропозиционалната конструкција, т.е.:

ДЧ → [∅, ИС_К, РК_К, Адв_М].

Индексот _К покрај соодветниот симбол во синтаксичката шема означува дека членот покрај којшто се појавува е конотиран од страна на предикатскиот израз.

Според ова, *Грми* би бил пример за ОРК чијашто шема би ја претставувал само КЧ и тоа, претставен само преку В_Ф (финитна глаголска форма). Синтаксичката шема на примерот *Стојан е учител*, би содржела еден КЧ (*е учител*) и еден ДЧ (*Стојан*). Конститутивниот член е ПИ, составен исто така од две компоненти: конститутивна (финитната форма на помошниот глагол "сум") и дополнителна (именката *учител*). Во синтаксичките шеми на ОРК на примерите: *Тој може да дојде* и *Таа почна да чита* влегуваат по еден КЧ (предикатски израз) и по еден ДЧ (*тој*, односно *таа*). Конститутивни членови во овие примери се предикатски изрази кај кои покрај конститутивен (*може*, *почна*) се јавуваат и дополнителни членови - реченични конструкции (*да дојде*, *да чита*). Во ОРК: *Ние сакаме баба ни да отседне кај нас*, како дополнителни членови се јавуваат ИС_К (*ние*) и РК_К (*баба ни да отседне кај нас*). Конститутивен член е ПИ, претставен само преку конститутивна, финитна глаголска форма (В_Ф) - *сакаме*. Синтаксичката шема на РК_К би вбројувала: ПИ како КЧ (*да отседне*) и две ИС_К, како дополнителни членови (*баба ни*, *кај нас*).

Примерот *Стојан предава убаво* би бил пример за ОРК во чиј состав како дополнителен член се јавува прилог во функција на модификатор на пропозиционалната конструкција (*убаво*).

Од семантички аспект, ОРК 3. Тополињска ја разгледува како продукт на процесот на предикација (припишување на карактеристики на деловите од светот што ги изделуваме како дискретни големини; изразување на извесни релации што сме ги забележале меѓу нив). Пропозиција или ПАС всушност е семантичкото јадро на ОРК, тоа е информацијата што ја одредува релацијата и нејзините термини т.е. предикатот и неговите аргументи.

Пропозицијата е потребно да биде референцијално определена (сооднесена до ситуацијата за која станува збор) т.е. да биде актуелизирана (временски и просторно сооднесена) и исто така, референцијално да бидат окарактеризирани и нејзините учесници (учесниците во настанот за кој станува збор).

Наспрема ситуацијата за којашто се зборува, 3. Тополињска ја доведува ситуацијата на зборување т.е. самиот говорен чин, информациите што јазичното соопштение ги дава за говорителот, како резултат на неговата свесна активност или независно од неговите желби. Свесно, говорителот може од една страна да пренесува информација, а од друга страна експлицитно да бара реакција од соговорникот/соговорниците: да прашува (да бара информација) или да произнесе молба, наредба, закана итн. Во случаите кога говорителот пренесува информација, може да зборува како за надворешната, така и за неговата внатрешна дејствителност и може да зборува за факти (коишто може да бидат подложени на проверка на вистинитоста) или за нефакти (фиктивни, замислени, планирани настани). Своите ставови за веродостојност на соопштението говорителот може експлицитно да ги изразува или пак да се воздржува од нивното експлицитно изразување. Овие содржини ги изразува модалната (надградена) компонента во пропозицијата (независно од тоа за каков вид модалност станува збор).

Јазичното соопштение може да се разгледува и од прагматички аспект, од аспект на сите фактори што влијаат на него, а кои се во врска со самиот чин, самата ситуација на зборување, односите меѓу говорителот и соговорникот, емотивната состојба на говорителот, неговото јазично потекло, средината од којашто потекнува итн. Прагматичната компонента од структурата на ОРК 3.

Тополињска во “Македонските дијалекти во Егејска Македонија - Синтакса”, со оглед на карактерот на јазичните извори со кои располага, не ја зема предвид (иако понекогаш, при анализата не се лишува од коментари од овој домен).

Симболички, семантичката структура на ОРК, З. Тополињска ја претставува со следната формула:

$$M \{ T \times L [p (x, y, z...)] \},$$

каде што: М ја означува модалната компонента, Т - темпоралната, L - локалната, р - конститутивниот предикат, х, у, z... - аргументите на конститутивниот предикат, а заградите - хиерархијата на релациите и нивните термини.

Оваа формула (шема), која во себе го вклучува максималниот број на компоненти, на различни начини може, според З. Тополињска, да биде кондензирана: нејзините компоненти во ОРК да бидат подлабоко интегрирани или реализирани надвор од нејзините формални граници. Како илустрација, З. Тополињска ги наведува случаите кога: М се јавува во функција на р (Пр. *Може да дојдеме утре кај вас*), Т или L во функција на х (Пр. *Ќе престојуваат во “Палас”*) итн.

Согласно со принципите на полската семантичка синтакса и З. Тополињска разликува: предикати од прв, втор и трет ред. Предикатите од прв ред ги изразуваат релациите од надворешната дејствителност на говорителот, а предикатите од втор ред - релациите од неговата внатрешна дејствителност (на пр. неговата умствена, емотивна, волева активност). Аргументите на предикатите од прв ред посочуваат реални, конкретни делови од надворешната дејствителност: *некој (спие); некој, нешто (чита); некој, нешто, некому (дава); некој (трча); некој, нешто (гради)* итн. Кај предикатите од втор ред, првиот аргумент секогаш посочува личност, а вториот - дел од неговата внатрешна активност: *мисли (некој, дека/да...); знае (некој, дека/да...); разбира (некој, дека..)* итн. Предикатите од трет ред ги изразуваат процесите на расудување. Овие предикати, според З. Тополињска и во согласност со полската семантички ориентирана синтакса, ретко се оформуваат како глаголи (пр. *предизвикува, обусловува, придружува, следува* - еден настан некој друг настан), а почесто како сврзници (пр. *бидејќи, ако, под услов да* - еден настан, друг настан). Аргументи на предикатите од трет ред се реченични конструкции. Првата книга на “Македонските дијалекти во Егејска Македонија” (Синтакса, I дел) од З.

Тополињска ги обработува речениците што ги конституираат глаголски предикати т.е. предикати, според ова размислување, од прв и втор ред.

Што се однесува до прашањата сврзани со функционалната перспектива на текстот и нејзиниот одраз во ОРК, во овој дел од теоријата (претставен во “Македонските дијалекти во Егејска Македонија”, книга прва, Синтакса, I дел), З. Тополињска посебно не ги обработува. Тоа се прашања што, според З. Тополињска, “ниту може да се заобиколат, ниту системски да се претстават”, со оглед на тоа што во овој труд авторката не се занимава со граматиката на текстот. Сепак, бидејќи илустративниот јазичен материјал доаѓа од текстови, јазичната анализа понекогаш доведува и до тоа “некои особености во формализацијата на разгледуваната ОРК да бидат објаснети токму со барањата на функционалната перспектива на соодветните текстови” (З. Тополињска, 1995: 15).

З. Тополињска зборува за т.н. “природна хиерархија на аргументите на некој предикат”, којашто може но и не мора секогаш да најде одраз во еден конкретен јазичен текст. Природната, според З. Тополињска, хиерархија на аргументите е информација за аргументите на предикатот што е “кодирана” во неговата семантичка структура. На пример, кај некои предикати: човек - вршител на дејството, материјален предмет - трпител на дејството. Оваа хиерархија на аргументите способни се да ја одразат, од една страна, синтаксичката структура на ОРК (мрежата на односи на граматичка зависност), и од друга страна - принципите на линеаризација. Меѓутоа, во самата јазична практика, многу често, од аспект на комуникативните потреби се воспоставува една друга, поинаква хиерархија на аргументите на еден предикат (З. Тополињска го наведува примерот кога во дадена ситуација, поради различни причини, од комуникативен аспект поважно е напишаното писмо од човекот што го напишал).

Оваа теорија, со текот на времето, доживеа и извесни модификации, што најдоа одраз и во терминологијата, кои секако би можеле да бидат предмет на друга студија. Целта на овој труд е да се прикаже полската теорија на семантичка синтакса во облик во кој ни ја донесе проф. Зузана Тополињска. Да се надеваме дека нејзината научна дејност и надградба ќе носат уште плодови во нашата лингвистичка средина.

СПИСОК НА УПОТРЕБЕНИ СИМБОЛИ

- ПАС - предикатско-аргументска структура
ПАИ - предикатско-аргументски израз
 f - едноаргументен предикат од прв ред
 g - двоаргументен предикат од прв ред
 ϕ - предикат од повисок ред
 x - прв предметен аргумент
 y - втор предметен аргумент
anim - семантичка карактеристика 'живо суштество'
pers - семантичка карактеристика 'лице'
object - семантичка карактеристика 'предмет'
locus - семантичка карактеристика 'место'
 $f(x...n)$ - симбол за ПАС, востановена од предикат од прв ред
 V - предикативен израз на предикат од прв ред
 W - предикативен израз на предикат од повисок ред
 C - аргументски израз (предметен)
 $C_1, C_2...$ - прв, втор ... (предметен) аргументски израз
 O - факултативно непополнување на аргументска позиција
 \emptyset - задолжително непополнување на аргументска позиција
 V_f - лична глаголска форма
 N_S - независна именска група (во позиција на субјект)
 N_{Od} - директнозависна именска група (во функција на директен објект)
 N_{Op} - општозависна именска група (во функција на предлошки објект)
 N_P - предикативна именска група
Т - тема
R - рема
 $g^{-1}(y, x)$ - конверт на релацијата $g(x, y)$
ОРК - основна реченична конструкција
СРК - сложена реченична конструкција
КЧ - конститутивен член
ДЧ - дополнителен член
ПИ - предикативен израз
КЧ_{ПИ} - конститутивен член на предикативниот израз
ДЧ_{ПИ} - дополнителен член на предикативниот израз
В_ф - финитна глаголска форма
 \emptyset - синтаксичка нула
ИС_П - именска синтагма како дел од предикативен израз
РК_П - реченична конструкција како дел од предикативен израз
→ '...се реализира како...'
(...) 'може, но не мора да се појави'
{...} 'и/или'
ИС_К - конотирана именска синтагма од страна на предикативен израз
РК_К - конотирана реченична конструкција од страна на предикативен израз

Адв_М - прилошка синтагама во функција на модификатор на пропозиционалната конструкција

М - модална компонента во семантичката структура на ОРК

Т - темпорална компонента во семантичката структура на ОРК

Л - локална компонента во семантичката структура на ОРК

р - конститутивен предикат во семантичката структура на ОРК

х, у, z... - аргументи на р